

В. ВИННИЧЕНКО.

Талісман.

Це вже виходило за межі всякого найміцнішого терпця. То був не коридор політичних в'язнів, а якийсь допотопний хаос, над яким, неначе дух, заклопотано й без ладу вітав наш короткозорий староста в пенсне і велосипедистському картузику.

Хто як хотів так і робив. Тому не подобається його камера. Він бере свої манатки і без всякого вагання переходить в другу. Там, розуміється, зараз же з цього приводу гвалт, крик, протести, зібрання, дискусії. Цього вразив згук дверей у клозет; він цілий день ходить і „стріляє“ так, що подушки на койках підстрибують. Тютюн викурював ся з такою швидкістю наче ним топили в кухні. Почта не доставлялась, провалювалась. Газети ми не бачили. Передачі крали ся по камерах і зїдали ся під ковдрами. Доходило до того, що замість шости грудок цукру почали брати по восьми а то й по десяти. Все це не віщувало нічого доброго.

А найголовніше—побіг наш одсовував ся в невідомому далечинь. Без старости, без ладу в коридорі, без дисципліни в камері—робити далі підкоп було абсолютно неможливо. Це було відомо навіть Задунаєву.

Правда, нас тікало небагато, всього сім душ, срочних і безсрочних каторжан. Всі ми були зібрані в одній камері, всі більші чи менші негативно відносились до каторги і воліли бути на волі. Але цього було мало, — для продовження підкопу треба було, щоб принаймні в нашій камері, звідки вів ся підкоп, була абсолютна дисципліна.

Ну, а це з нашим велосипедистом улаштувати було так же легко, як з струмочком, що заклопотано й прожогом котить ся з гори. Цей чоловік міг довести до сказу найлагіднішу людину. І не чим инчим, як своєю старанністю, усердям, клопотливістю. Ви його ніколи не побачите лежачим, е, ні, він весь — рух і турбота. Цілий день він бігає з камери в камеру, чогось хвилюється, турбується, кричить, записує, одмахується. Волосся на лобі йому не висихало від поту, і картузик промочував ся спідсподу аж на зверхній бік. Але все це було ні до чого. Він же сам робив так, що вся його метушня і старанність давала тільки шкоду. Як це йому щастилось так устроюватись, не знаю. Але це був факт.

І наверх усього він був — меньшевик та ще спеціаліст по

аґрарному питанню. Досить було зачутись в якомусь кутку „отрізки“, „земля“, „хазяйство“, як картузик товариша Скрині уже там. Позаяк же він спішить завжди, то вривається в розмову наче бомба. А як аргументів у його багато і всі треба яко мога швидче викласти, то він тріщить мов ракета, маха кулаками, губить пенсне, кричить з долу, одбивається, як його хотять спинить і замовкає тільки тоді, коли його силою витягнуть до справ.

Крім усього, сам він з нами не тікав і його мали швидко одправити в заслання. Так що йому наш побіг особливо не болів. Ні, нам треба було такого старосту, який міг би дати лад хаосови і котрий сам був би зацікавлений в утечі.

* * *

Але тут діло ускладнялось. Річ в тім, що певній частині коридора такий стан його подобався. Деяким просто „так собі“, а деяким з принципу. Принципiальними прихильниками цього безладдя були — анархісти індивідуалісти, а найпаче голова їхній Залетаєв. В цій обстановці Залетаєв почував себе страшенно благодушно, спокійно й затишно, як у теплій ванні. Він по цілих днях сидів по сусідніх камерах, або лежав на койці поруч з Тимошкою й Замірайлом, своїми найближчими приятелями. Вони співали, грали в карти, робили вправи швейцарської та французької борні. Книжки Залетаєв зневажав і тільки тоді звертав на них увагу, коли не вистарчало папиросного паперу. Тоді він вибірав з найтоньшим папером (частіш усього через це прихильність його спадала на нелегальні видання) і видавав з неї довгі стьсжки. До протестів відносився спокійно й з юмором. Коли-ж його дуже допікали, лице його насичувалося бурою кровію, сиві очі з білявими віями загострювались, і він починав боронитись. Себто: підходив до найпалкішого протестанта, хапав його за баржи, сильно, як грушу, тряс і хрипів:

— Ти чого? Чого верещиш? Що треба? — А за ним зараз же підводились з койок Тимошка, Замірайло, Живчик, Архип і, розминаючи руки, з інтересом полгядали на оппонентів. Звичайно, що дискусія в такій постановці питання хутко переривалась, і Залетаєв заспокоївшись з цигаркою в зубах, зробленою з прокламції „До всіх горожан“ вилізав на вікно, падав ногами по стіні й виспівував:

На базарі сидить коть
У него болить животь
А на противь его кошка
И у ней болить немножко.

З койок підхоплювали, вносили більше жвавості й експресії в мелодію. Тоді Залетаєв стрибав, одкидав в куток стіл з середини камери й починав танцювати. Для цього хор моментально переходив на інчу.

— Холеру! — кричав Залетаєв, підморгуючи Тимошці.

Тимошка тоненьким тенорком прокашлював ся, підкинував Живчику й починав:

„На окнѣ лежить прикмѣта
Зъ винограду квѣта
Виноградъ растеть на вѣткѣ
Соловей поеть у клѣткѣ.

Залетаєв спочатку тільки притопував ногами, поводив плечима, загонисто скидував головою. Потім раптом на новому коліні дико підгікував і з люттю кидав ся в танець.

— Жару більше! — кричав він.

Тимошка зразу набірав побільше повітря в груди, струсював вищипаною борідкою й розлягав ся:

„Спой пѣсню свою
Про жість горькую мою
А жість горькая моя
До чего ты довела“.

Що далі розвивалась історія горької жісті, з більшим захопленням і вогнем танцював Залетаєв. Коли доходило до кінця, він впадав в екстаз і разом з хором задиханно й хрипло вигукував:

„Ты холера пади прочь
Кавалера не морочь
Какъ такому кавалеру
Да любить такъ холеру
Паді, паді стерва прочь!“

І після цього падав усім своїм міцним, як із дуба витесаним тілом на худорлявого Тимошку, тяжко дихав і витирив піт. Голова його ставала ще більш розчучверена і зовсім була похожа на купу вовни. (Правда, розчучвереність завжди була з ним, хоч би він найгладше зачисав ся й виголив ся. Я думаю, це походило з його кудлатих сірих брів і настовбурчених вусів).

Ми всі, останні, мовчали при вибухах такої веселости. Зпочатку пробували умовляти Залетаєва, але він реготав і відповідав нам:

— Пішли ви к чортам собачим! А що ми повинні співати. „На бой кровавый“? Подумаєш. Гадає, як заспіва „На бой кровавый“ так і справді кровавий. Що хочу те й співаю. Співайте й ви, що хочете. Я вам забороняю? Чи я протестую, як ви щось робите?

Це — правда, — він ніколи не заважав робити нам, що ми хотіли. Іноді ми вголос читали книжку, яку нам давали з других коридорів на який небудь один день. Треба було читати як найшвидче. Залетаєв нудив ся, тікав, співав, свистів, але не протестував.

В крайньому разі він міг розважатись з Пінею. Піня, звичайно, стояв собі тихенько де небудь збоку, лагідно й несміло посміхав ся і слухав товаришів. Залетаєв хапав його за ногу і як ягня, волік до себе в барліг на койку. Не датись Залетаєву Піня не міг, — він весь був трохи більше за одну ногу лідера анархістів. Він тільки кротно й боязко посміхав ся.

— Ну, Піню, на волю хочеш? — питав Залетаєв, заціпивши Піню між колінами.

— А хто не хоче на волю — відповідав Піня кривлячись від болю.

— Справедливо. А чом же ти не хочеш тікати з нами? Ти ж теж каторжанин. Та треба зауважити, що Піня, як рили підкоп, страшенно бояв ся і не міг спати від страху. Чого він бояв ся, — невідомо, але через це й тікати не хотів, йому пропонували не раз.

Піня на питання виновато посміхав ся й обережно викручував худеньку дитячу руку з лахматої в рижому волоссі лапи Залетаєва. Але той держав міцно.

— Ну, чого-ж ти мовчиш? Ех ти, соціалдемократ! Поступай в анархісти, молодцем зразу станеш.

І на цю пропозицію Піня посміхав ся. Іноді Залетаєв раптом робив таємне лице і глухим голосом говорив: „Тук, тук, тук!“ Потім зразу змінював вираз лица на суворий здивований і кричав — „Хто там“?

— „Мі“ — відповідав собі-ж тоненьким, солоденьким і приниженим голоском.

— „Хто мі“? — суворо.

— „Зади“.

— „Скільки вас“?

— „Раз“...

Вся кумпанія неодмінно кожного разу весело й добродушно сміялась, а Піня все так-же посміхав ся. (По національності він жид).

Я ніколи не бачив на маленькому веснянкуватому лиці Піні гніву, обурення або навіть суму чи журби, цих звичайних тюремних мешканців. Він на все трошки несміло, трошки ласкаво, трошки добродушно посміхав ся.

І я думаю, це було не зпроста. Напевне колись давно уже, може ще тоді, як був Піня у „жестяного мастера“ в науці, коли той бив його паяльником по голові, або як „гоїше їнгеле“ цькували по улицах собаками, мазали губи салом, він раз на все собі сказав: „Знаєш що, Піню, ти мовчи! Ти найменьчий, найпоследній чоловік у світі і ти собі мовчи та посміхайся. Так буде лучше. Тебе бють по голові, а ти собі посміхайся. Тобі дають разом з Шариком вилизувати миски, — вилизуй собі. Єсть люди більші, багатші, дужчі, єсть меньчі, бідніші, слабші, ти-ж, Піню, найменьчий, найбідніший, найслабший“.

І от через те, напевне, Піню нічим не можна було ні здивувати, ні образити. Коли в камері ішла якась суперечка, співали, читали, розмовляли, а Піня хотів взяти ближчу участь, і його не слухали або одпихали, він собі з того нічого не робив і ні на хвилину не думав, що йому можна образитись. Це так і слід було.

Коли з Піні сміявся хто небудь і обижав, а другий заступався й обороняв, Піня і до того й до другого однаково посміхався, несміло й добродушно-винувато. Мабуть, як у його витрусили бомбу, дану йому на схованку, і потім били в участку, він так само реагував на те, як тоді, коли „жестяной мастеръ“ одкручував йому од голови вухо за перекинуте слово.

Хто його зна, може, це була помилка з боку Піні, але безперечно те, що він *сам* так на себе дивився, *сам* щиро й непохитно вірив, що він—найменьчий й найпоследній. А тому не було нічого дивного в тім, що навіть уголовні, які носили нам в казанах каньдор, і ті прикрикували на Піню:

— Ей, Піню, чого гав ловиш? Миску давай.—А Піня й до їх посміхався так само. А що до Залетаєва, само собою, що про ніякий протест у його й начерку думки не було. Та ще під таку хвилину, коли останньому було нудно і хотілось розважитись.

Безладдя наше тягнуло ся. Всі спроби змінити старосту й установити в коридорі якийсь лад незмінно натикались на буйно-веселе, певне в своїй силі протиділення анархістів.

— Ми не раби, чорт вас забірай!—вигукував з койки Залетаєв, задравши ноги до гори.—Самі собі раду дамо. Не треба нам командирів! Знаємо ми їх, досить.

(Сам він був колишній підпоручик піхоти).

— Чим меньше є влади, тим краще! З якої речі ви нам хочете посадить на шию якусь ще більш умілу каналію. Не хочемо!

— Не хочемо, не хочемо!

А тим часом літо, найкраща пора для побігу, минало. Часто

сиві, холодні хмари цілими днями стояли над тюрмою і небо було похуже на перекинуту миску з кислим молоком. Вже й дощі починали накрапати з цієї миски. І хто знає, чи не розмиють вони як небудь випадково землю під стіною й не викриють нашого підкопу? А прокопано було вже доволі. Власне, не малу роль грало те, що ми помилились і закопались не в тому напрямі, що намітили. Через це ми, перше, наткнулись на сипкий, незручний ґрунт, який міг що хвилини засипати нас. А, по друге, несподівано для себе вилзли майже на гору і саме в тому місці, де попід стіною ходив вартовий.

Це нас і загальмувало. Попередній староста, за якого робився підкоп, стояв на тому, щоб покинуть і копати в іншому напрямі. На його боці була тільки одна частина втікачів. Друга ж держала руку Залетаєва, котрий пропонував вести цей підкоп далі і тїкати з його „на ура“. Чим би ця суперечка скінчилась, невідомо, бо того старосту несподівано вивезли у другу тюрму, а його місце заняв Скриня.

Так справа й застигла і, здавалась, без надії хутко посунути-сь далі.

Але раптом одного сірого хмурого ранку нашого „велосипедіста“ викликали в контору і сказали скласти речі: його забирали в заслання.

В той же день у-вечорі наш корідор трівожно й заклопотано гув як вулїй, з якого зникла матка. З камери в камеру перебігали передвиборчі агітатори, читались прокламації, велись палкі дебати, малювались карікатури. Залетаєв носив ся по корідору з грізним і натхненим лицем.

Діло йшло не про те, тому чи цьому кандидатові дати перевагу, а — бути чи не бути взагалі в нашій корідорі старості. Ось як була поставлена справа. І, треба сказати, не дуже було багато надій вивести її на бажану нам путь.

Багатьох з виборців, серед яких були навіть скромні, лояльні кадети, захоплювала ідея цілковитого самопорядкування.

— Ми хочемо хоч в тюрмі бути вільними! Кожний за всіх і всі за одного. Геть правительство! — От яка була їхня платформа. У многих прокинулись інстинкти прадідів — бурлак, які виривали з корінням молоді дубки і з цими тільки товаришами блукали по нетрях та степах. Ця частина корідору дала повну волю своїм нахилам. Вони цілі дні ходили з камери в камеру, міняли що години койку, обідали десь у біса, пролазили навіть у інші корідори і цілком здичавіли. Коли б не вечірні повірки, вони б і ночували по чужих камерах десь під столами.

Іншими керували більш матеріальні інтереси й надії. Вони безрозсудно повірили Залетаєву, що матимуть без старости по десяти грудок цукру і принаймні раз на тиждень по справжній котлеті. Бо при владі старостів—арґументував Залетаєв—„арістократія“ дістає з волі передачі й не ділить ся з корідором, а їсть їх сама. Це, звичайно, був тільки несовісний спосіб агітації, але мрія про котлету була така приваблива, що Залетаєву охоче вірили.

Деяким просто подобав ся рух, сам по собі, і через те вони допомагали його розвитку всім, чим могли. Вони з охотою читали й писали прокламації, розносили їх по камерах, агітували, розпалляли, але кінчать не хотіли.

Це був непевний час і важко сказати, чим би він скінчив ся, коли б до нас не вмішалась сама тюремна адміністрація. Офіційно ніяких тюремних старост вона не знала й не відала, але корідор без старости був і для неї явищем аномальним, негарним і, головне, клопотливим. Замість того, щоб балакати з одним чоловіком, відомим, коректним, більш-менш досвідченим, начальству доводилось вступати в розмови з цілими камерами повними гвалту, махаючих рук, роззявлених ротів, свисту, гамору, реготу.

І через те не офіційно, але серйозно і поважно було зроблено пропозицію негайно вибрати старосту й припинить заколот. В противному разі будуть ужиті „відповідні міри“.

Що таке „відповідні міри“, більшість з нас добре знала, і тому довелось серйозно задуматись над „іноземним вмішательством“.

І от анархісти раптом зтихли. Але ця тиша була якогось непевного, загадкового характеру. Вони шопотіли ся по кутках, бігали з камери в камеру, прс щось палко радились і часто вибухали несподіваним голосним реготом. Іноді вони аж качали ся по койках і плакали од сміху.

Ми чекали якогось екстравагантного випадку.

І, дійсно, так і сталося.

Раз у-ранці, як тільки піднялось питання про голосування над виставленими кандидатами, Тимошка виліз в нашій камері на стіл, і попрохав слова. Коли зтихло, він рішуче й силкуючись бути серйозним заявив:

— Господа, пята камора! Наша партія доручила мені ось що сказати вам. Ми довго обмірковували питання і рішили виставити кандидатом... товариша Піню.

І помітивши рух серед нас поспішно закричав далі:

— Не думайте, що це жарт! Ми серйозно. Попережаєм, що,

коли його не буде вибрано, ми оповіщаємо війну не на життя, а на смерть. Раз влада належить таким як Піня — то й ми собі вибіраємо Піню! По всіх правилах. Хай живе староста—Піня!

— Урра! — підхопили анархісти. — Урра, староста Піня! Піня, Піня!

Крики здивовання, обурення одної партії змішалися з криками „Піня“ і реготом другої. Це було сигналом для всього коридору. Скрізь залунали вигуки „Піня, Піня, Піня“. Десь узялися плакати з портретом Піні, досить удачного малюнку, на яких було написано: „Хай живе влада! Хай живе староста Піня“!

Ім'я Піні літало, як мяч по всіх камерах, ним гралися, перекидувалися. Навіть дійсні прихильники влади захопилися таким надзвичайним кандидатом і з реготом кричали „Піня“!!

Нам прийшлося пильно задуматися. Не вибрати Піню, це, значить, розтягнути хаос на безмежний час. Вибрати? Ідея мати старостою Піню наводила на нас і сміх і сором і злість.

Але все ж таки рішили вибрати. Нехай, ми виберем Піню, але примусимо поважати його, поважати в його лиці нашу волю, нашу, переложену на його, владу над самими собою. Згода! Хай живе староста Піня!

Серйозно, строго, без натяку на насмішку ми заявили, що пристаєм на кандидатуру Піні. І в той же вечір при співіх і реготі, з феєрверком із насичених нафтою ганчірок, було оповіщено всій тюрмі, що на „нижньому угловому коридорі“ тепер старостою — Піня І-й.

* * *

Піню спочатку зовсім не вразила така увага до його персони. Коли ім'я його на всі голоси вигукувалось під низькими стелями камер, він тільки посміхався своєю звичайною посмішкою. Його тягали по камерах, висажували на столи, говорили над його головою палкі промови в його честь, — Піня тільки кумедно поводив головою і добродушно показував усім свої ріденькі зуби.

— Хочеш бути старостою, Піня?

— А чому ні? Хто не хоче бути старостою? — розуміючи жарт, відповідав Піня також жартом.

Але коли Тимошка, Сердюков, дядя Дум-Дум Замірайло і декілька членів з „арістократії“ цілком серйозно, поважно і навіть суворо заявили йому, що він є старостою, коли перенесли його паршивеньку ковдру й подушчину на матрац старости, коли дали йому списки товаришів, весь папер, тютюн, цукор, сіль, ящик осе-

ледців, коли сказали, що з цього моменту порядок, спокій і добробут коридора лежить на його плечах, — тоді Піня перестав посміхатись і став такий блідий, що навіть на підборіддю видно було ластовиння.

— Ви розумієте, товаришу, що це не жарт, а серйозна й відповідальна річ — сказав товариш Сердюков. Сам товариш Сердюков, якому завжди передавали в блискучих кастрюльках пресмачні котлети з города. Сам товариш Сердюков, який читав по німецькому другий том Маркса і ніколи не вступав ніжним в які небудь бліжчі відносини.

Піня почав щось говорити про те, що він не годить ся на старосту, що він нічого не знає, що він собі малообразований робітник... Але його не слухали навіть, це й без його добре всім було відомо.

— Ну, тепер братіку, кінець! — рішуче проговорив Тимошка. (Між инчим, це його була пропозиція — вибрати Піню старостою). Проголосували і шабаш, нічого не зробиш. Тепер, брат, тільки старай ся, щоб у тебе все було добре. Провір списки, хазяйство своє проконтролюй, словом, — як слід ве́ди діло.

Піня трівожно, неймовірно бігав очима по лицах. Але всі були серйозні. Правда, недалеко на койці сидів Залетаєв, качав ногами і, крутячи кудлаті вуси, хитро посміхав ся. Ну, так це ж був Залетаєв, а не хто инчий. Всі ж, навіть Замітайло, відносились цілком серйозно.

І Піня помалу незграбно взяв список товаришів у руки й почав читать. Довгенький синенький зшиток дрібно, як змерзлий листок в осени, дріжав в його руках.

* * *

Мені в ту ніч чогось не спалось. Чого саме, не пригадую, мало хіба причин може бути для цього там, де на вікнах ґрати, на дверях замки, а між ними в тісній скрині стін — дванадцять тяжко сплячих людей, котрі й у сні почувають себе хворими, нещасними, злими.

Я не спав і тихо лежав у своєму кутку. Сердюков коло мене обережно схлипував носом. Здавалось, він після кожного хлипання прислухав ся, яке воно робить вражіння на камеру. Коло Піні на столику старости горіла лампочка того сорту, який вживають в поганеньких отельчиках на чорних сходах.

Зпочатку там не помічалось ніякого руху. Але, о годині, може, о другій, третій ночі помалу підвела ся з койки невеличка постать і сіла. Це був Піня. По його рухах, виразу лица я бачив, що він

не спав зовсім. А вираз лица був цікавий, якого я ніколи ще не бачив у Пінї. Він робив вражіння людини, яка прислухається до процесу в середині себе і при тому до такого процесу, котрого сам не розуміє. Очі широко розплющені, незрячі, губи одвисли не то дурновато, не то скорбно. Він довго сидів не рухаючись, тільки часом глибоко зітхаючи. Потім раптом злякано озирнувся по камері, але не помітивши нічого підозрілого, заспокоївся й зліз з койки.

Я мусів підвести ся на лікті, щоб побачити, що він робив. Піня перекладав оселедці на папер і шопотом по жидівському рахував: ейн, цвей, драй, фір, финиф. Оселедців було не п'ятнадцять, як казав товариш Петро, що часово заміщав старосту, а всього одинадцять.

Піня заклопотано й не похваляючи похитав головою.

Потім він узяв ся за цукор. З цією справою у його затягнуло ся, бо цукру було аж дві великі торби. Мені надокучило чекати кінця і я знову ліг, слухаючи, як Піня сухо стукав грудочками, шопочучи: „финифендрайцік, зексендрайцік, зибендрайцік“...

І під цей шопіт я несподівано заснув.

* * *

Другого дня всі прокинулись в настрій веселої й нетерплячої цікавості. Першою думкою у більшості було: ну, як там наш Піня? А Піня був уже давно на ногах. Він замів камеру, прибрав на столі, порозкладав усім порції цукру (по шість, а не по вісім грудок кожному) і стукав у двері дозорцеві.

— Надзиратель! Надзиратель! Гаврилюк!

Голос його лунав незвично серйозно хоч і не зовсім упевнено. (Раніше він тільки висовував ніс у вовчок і тоненьким, не смілим, прохаючим голосом протягував: „Господи-ин надзиратель, пятая камура просить ся до ветру“).

За дверима не чулось ніякого гомону.

— Чуєте, надзиратель? Що це таке? Очиняйте вже двері. Ну? Старості треба сахар роздавать. І вже з деякою нетерплячістю лупив кулачком по товстелезних дверях.

Ми мовчки, скидаючись очима, слухали. В коридорі почув ся брязкіт ключів і заспаний голос Гаврилюка:

— Ну, чого там? Чого стукаеш? Чого треба?

— „Чого треба“ Треба кипяток. Ну? Очиняйте двері, мені нада йти.

Гаврилюк чомусь мовчав. Мабуть, сонно й зневажливо одійшов і сів собі на свою табуретку в кутку.

Піня затарабанив дужче.

— Ну, чого беш двері, ти?—десь з глибини пробубонів Гаврилюків голос.

Піня розсердився.

— Що значить „чого беш“? Када староста каже очинить, то треба очинить, а не чуть лі йти та садить ця собі на табуретку. Очиняйте вже камуру. Ну?

На нарах, як по команді вибух дружний регіт.

— Бий, Піню, двері. Пантуфлею! їх в трісочки рознеси!—крикнув Залетаєв—що він дозволяє собі з старостою жартувать!

Піня озирнувся й здивовано подивився на нас.

— Я не понімаю, що-ж тут смішного? Як він не буде очинять старості, то кому вже він буде очинять, кому?

Регіт з дужчою силою розлігся по камері.

Але тут нахмурено і мовчки підвівся з койки Сердюков, напнувшись на себе ковдру і рішуче пішов до дверей.

— Гаврилюк! — різко й виразно крикнув він у вовчок. — Очинить старості двері.

Зараз же затупали ноги й брязнули ключі, заклацавши в замку. Двері роззявились і Сердюков, уступаючись з дороги, з повагою повів рукою до Піні:

— Прошу, товаришу-старосто.

Піня взяв кошик з цукром і строго сказав Гаврилюку:

— Ідіть за мною й очиняйте камури. Мені треба цукор роздавать. Швидко!

Гаврилюк, певно, забув, що було вчора вибрано старостою Піню. Тепер він згадав і почував, певне, себе ніяково. Коли Піня вийшов, він хутенько зачинив за ним двері й бігцем пішов з ключами вперед.

В камері стояв сміх і гомін.

* * *

Але дивна річ: не минуло й тижня, як цей сміх почав зникать. Перші дні кожне слово Піні викликало цілі вихорі веселощів і насмішок. За ним ходили немов прислужники його, попередливо розчиняли перед ним двері, подавали йому пальто, калоші.

І, дійсно, трудно було, не звикнувши, байдуже дивитись на Піню. Цей маленький комік рішуче не хотів зрозуміти свого становища і цілком серйозно та поважно поставився до свого старостування. Треба було бачити, як він балакав, наприклад, з начальником тюрми. З самим начальником тюрми. Раніше, коли останній заходив до нас в камеру, Піня тільки одним оком визирив десь по-

заду із-за спин товаришів і, мабуть, мови не знайшов би, коли б до його звернув ся сам начальник. Тепер же він не давав йому проходу з банькою. Коридор по місяцю не буває в бані. Що це таке?! Піня не міг цього так лишити. Раз його вибрано старостою, так він мусить дбати, щоб коридор мав усе, що йому помагається. Баня помагається ся два рази на місяць. Давайте нам баню і вже.

Піню питали :

— А ви не боїтесь балакати з начальником?

(„Ти“ йому тепер уже мало хто казав).

— Боятись? А чого би я мав боятись? Коли староста буде бояться, то хто не буде боятись, хто?

І коли сміялись, то він абсолютно не розумів, що тут бачили смішного. Сміялись також, наприклад з того, що Піня на рахунок комуні завів собі гребінець і дзеркальце, перед яким що ранку ретельно зачісував своє іржаве волосся. Або з того, що він вибрав собі найкращі штани, піджак, капелюх, пальто.

— Це — прерогатива влади! — кричав Залетаєв.

Піня не знав, що то таке „прерогатива“ та, але як же могло бути инакше? Хіба він не перший чоловік у коридорі, не староста, якого вибрали майже одноголосно? Ну? значить, нехай староста коридора ходить як якийсь халамидник? Це була-б добра справа.

Нічого не було вже комічного в тому, що Піня з строгим і заклопотаним виглядом замикав у шафку цукор, тютюн і, взагалі, всю маєтність. Навпаки, це було дуже добре, краще ніж за велосипедиста-старости, коли один день було багато, а другий нічого, коли всяк, хто хотів брав собі сам, скільки знав.

Не сміялись також і з того, що Піня в певні години, коли по „конституції“ камери встановлено було „тита“, чипляв ся до тих, хто порушував цей пункт. Анархістам, звичайно, закон не писано, але після того, як трохи не дійшло до бійки з „конституціоналістами“, вони для свого власного спокою перестали учиняти занадто великий гамір.

Навіть те, що Піня казав „када вам говорить староста“—уже не здавалось ультракомічним.

* * *

Особливо-ж легко при звичаїлись до старостування Піні „дядюшки-аграрника“. Вони трохи не на другий день уклали цей факт в своє світорозуміння, дали йому відповідну оцінку і вже нічому не дивувались — „жидівська голова, чого ви хочете“.

Правда, треба сказати, що Піня умів таки поводитись з ними, як слід.

Це просто діти були та й годі, інакше Піня не міг на їх дивитись. Наприклад, така історія. Раз до Піні прийшов Корнієнко з 8-ої камери, і з справжніми сльозами почав жаліти ся, що його обидили. Обидили-ж його тим, що коли прийшов з Червоного Хреста новий транспорт одежі й роздавали її, то не йому дісталась студентська шинеля, а Горбачу! Це тим паче було обидно й боляче йому, що у Горбача була вже „хуражка“ з червоним „околушком“, жовті черевики і навіть сорочка з манішкою. Для одного це було вже занадто та ще в той час, як він, Корнієнко, дістав якесь пальто з жовтими костяними гудзиками, Горбач міг би принаймні помінять ся „хуражками“.

Як тут бути? Що зробив би велосипедист? Він би махнув рукою, закричав би, щоб йому не докучали дурницями, тут же попрохав би вибачення за крик і куди небудь заклопотано побіг би. Піня-ж так не міг. Староста на те й староста, щоб усі були задоволені.

Він прийшов до Зубача й запропонував йому помінятись „хуражками“. Але це був такий ловкий, славний кашкетик, так привабно червоніло на йому „околушко“, так, нарешті, Зубач звик до його, що мінятись на старий з порепаним козирком картуз Корнієнка йому страшно було навіть подумати. Він рішуче odmовив ся. Тоді Піні, само собою, нічого инчого не лишалось, як гарненько прочистити цього франта.

— Ви стидітьця, товаришу! Фе! Який же з вас соціяліст, коли ви не хочете поділитись з своїм товаришом, не хочете. Ви повинні ще самі сказати: „у Корнієнка є студентська шинеля? Нема. А жовті башмаки є? Нема. А хуражка? Нема. Ну, то я дам йому хуражку“. Оттак роблять соціялісти. А так, як ви хочете, то це роблять тільки буржуї. Дайте йому хуражку, я вам кажу! Када вам говорить староста, то ви повинні слухатись.

І Горбач мусів віддати свого ловкого славного картузика з дворянським, червоним околушком. Мусів, бо так хотів староста.

Або, наприклад, так. У старости суть певні точно визначені адміністративні години. Не можна його цілий день шарпати то за тим, то за сим. Що тобі треба, од такої до такої сміливо звертай ся до товариша старости і все тобі буде зроблено. Ні, дядюшки, не такий народ. Вони серед ночі готові сіпати чоловіка, щоб він дав йому паперу й конверта, бо йому чогось, бачите, не спить ся, скучно за ріднею й хочеть ся листа їй написати.

Піня в таких випадках був непохитний.

„Нема“ — і кінець.

ЛНВістник 1913, кн. V.

Я памятаю таку сцену.

Уже вечір. За вікном галасує й бєть ся в шибки вітер. Рами тоскно пориплюють і дме холодом. На нарах подалі від вікна в напівтемному кутку лежать анархісти й „конституціоналісти“ в дружему й тісному безладі. Видно ноги, руки, спини, носи. Одні лежать підклавши під голову подушки, а другі живіт або коліно сусіди. Але всім зручно й затишно. Вони всі співають „Ревуть-стогнуть“. Це пісня про те, як сиділи колись запорожці в турецькій неволі. Третій рік уже минав за ґратами, а їх усе не йшли виручать „брати, орлята України“. І запорожцям було журно. І, мабуть, була якась рідність в долі запорожців з хористами, бо ця пісня співала ся завжди з особливим чуттям. Тепер же під холодне й зле виття вітру, вона співаєть ся майже з побожністю. Тимошка строгий, блідий і грізно позира на Живчика, який часто фальшивить. Залєтаєв хмуро-задумливий.

Замірайло розмяк і, схиливши голову на довірливо випнутий зад меньшевика Зубковського, обережно й любовно заливає своєю октавою усі дефекти Живчика. А очі його мрійно й неодривно кліпають до світла лампочки на загальнім столі.

За цим столом дядя Дум-Дум і Теоретік грають в шахмати. Дядя Дум-Дум похорий на лисого, кучерявого апостола Петра, яким його малюють малярі. Дядя зробив заповіт: коли його будуть вішати, хай перед смертю хто небудь, хоч крізь стінку загра з ним в шахмати. Тоді він помре, як слід революціонерові, спокійно й з гідністю. Але тепер він грає, як партач, — пісня йому заважає. Річ у тім, що він пісню також любить і навіть сам співає умільним здавленим тенорком.

А тут ще „Ревуть-стогнуть“. Нічого дивного, що Теоретік цим невеликодушно й жадно користуєть ся. Дядя Дум-Дум партію програє.

— Шах королю! — чуєть ся весь час упертий, уважний шопіт Теоретіка.

— А щоб вас чорт... — перестає підтягувать дядя Дум і визвіряєть ся на дошку.

Піня до всього цього відносить ся безпричастно. Він сидить за столиком заглиблений в господарські рахунки. Ні вітер, ні пісня, ні тиха туга тюремного вечора його не доймають, — сьогодні з города доставили знов цих яєць. Ну, маєте собі: в коридорі є сімдесят душ, а яєць усього п'ятдесят. От і поділи нарівно.

І от під таку хвилину являєть ся який небудь дядюшка. Йому треба тютюну, в їхній камері весь вийшов. Хто його знає. Якось

так трапилось, що викурили до строку.

Дядюшка депутатом від камери. Почуваючи, взагалі, незаконність своєї місії, а крім того маючи на увазі не положений час, депутат підходить до столику на шпильках. Зупинившись, він деякий час чекає мовчки, заявивши про свою присутність тільки легким кашелем.

Піня зирка на його й знов нахиляєть ся до цифр. Дядюшка озираєть ся до співаків, слухає, дивить ся на шахматистів, взагалі дає Піні зрозуміти, що він не який небудь нахаба і занятому чоловікові не хоче навалитись на голову. Він собі підожде.

Але Піня рахує й рахує, а по шопотінню його зовсім не помітно, що він гадає дати собі якусь павзу. Тоді депутат прокашлюєть ся, щоб дати відповідний тон голосу, й м'яко говорить:

— Товаришу-старосто!

Товариш-староста навіть голови не підводить.

Депутат зітхає.

— Товаришу-старосто!

— Ну?

— В нашій камері, знаєте, тютюнцю...

— Нема! — ляконічно перебиває Піня й з шумом перегортає папір. Потім раптом кида й строго звертаєть ся до прохача:

— Вам не соромно, ні? Ви же собі спите в день, правда? Ви собі курите папироски, а староста бігає. Так? Ну? І за то ви приходите морочить йому голову, коли він сидить за ділом, коли? Яка камера?

— Шоста, — винувато говорить депутат.

— Що-о?! — обурюєть ся Піня. — Та я-ж у суботу дав вам чотири пачки? У середу получка. Нема!

Дядюшка чує по голосу, що справа безнадійна, нічого не говорить більше і помалу йде із камери.

Сцену чують, але ніхто й не посміхаєть ся. Пригорнувшись одне до одного, як викинені на беріг після аварії, вони з тихою, тайною журбою співають:

Гей, ви хлопці-запорожці

Сини вольній волі,

Чом не йдете визволяти

Нас в тяжкій неволі.

За вікном кажить ся вітер. Піня рахує.

* * *

Безумовно, в цій історії, з Піньою ми мали диво, такого самого характеру, я думаю, як в казках, коли герой її, миршавий,

забитий занехаяний всіма Іванко-дурник раптом дістає звідкись талісман і робить ся знаменитим багатирем, царевичем і т. д. В казках процесу перевертання на царевича ніхто не бачить, а у нас це одбувалось на наших власних очах.

З кожним днем колишній безодмовний, з приниженою посмішкою Іванко-дурник одмірав, а на його місці наростав царевич. Де дістав ся старий Піня, де в йому заховував ся новий, коли саме почалось переродження, — все було тайною. Єдине, що нам ясно було, це те, що старий Піня зник, замість його у нас був турботливий, вертлявий, досить умілий староста-Піня. У нас тепер завжди був сніданок, обід часто прикрашував ся фруктами, газета доставлялась акуратно. А почта ніколи не була так добре поставлена, як тепер. Більше того: почта всеї тюрми ішла вже тепер через Піню. Тут уже треба було мати талант. Варто було тільки бачити, як він уперто й завзято вистоював цілими годинами десь на сходах, піджидаючи дозорця-листоношу. Або вираз його лиця коли він веде переговори з цим дозорцем: ласкавий, то таємний раптом байдужий, потім вмить палкий, натхнений.

— Ну, брат Піня! Не ждав! — дружно обнімаючи його за стан з захопленням иноді говорив Тимошка. Але Піня з делікатною твердістю визволяв ся з його обіймів і біг куди небудь. Фамілярности він не любив.

* * *

Але, звичайно, не всі так увірували в Піню й забули, що він був раніше. І найпершим з таких, саме собою, був Залетаєв.

Залетаєв ще міг терпіти, коли з Піні сміяли ся, коли перебільшено поштово звали його „товаришом-старостою“, він сам підставляв йому стільця з прислужливою міною. Але коли він побачив, що Піня цілком серіозно, безоглядно й щиро увірував у себе, коли ця віра дивним дивом передала ся навіть Тимошці, Залетаєв перестав жартувати. Це було занадто образливо, занадто глумливо, щоб можна було відноситись до цього так легко. Якийсь вишкребок людини, якась недобита нікчемність може панувати над всіма! І то тільки через те, що йому дали владу. О, раби нікчемні, загипнотизували себе словом і задоволені. Їм постав бездушний пеня і скажи „це влада“ й вони будуть падать перед ним. Без цього вони не можуть.

Але запал Залетаєва вже через щось не мав впливу навіть серед найщиріших його прихильників. А з Тимошкою вийшла навіть сварка з цього приводу. Тимошка не розумів, чого Залетаєву хочеть ся від Піні, — староста зразковий, чудесний, чого більше

Залетаєв же аж пінив ся. В тому й річ, що чудесний на жаль! Ідеальний. Треба тільки подивитись, як цей шморкляк ставить ся тепер до селян, робітників. Це йому плебс, нижчі істоти, він тепер тільки з аристократами водить ся. А тон який? А їсть він як? Окремо й все найкраще.

Це все була правда. Тимошка признавав це, але що зробиш, як це вже такий порядок: староста, голова нїби.

Залетаєв люто плював ся й одходив, а один раз так вилаяв Тимошку, що той мусїв одповісти тим же і після цього їхня дружба розірвала ся.

Але зате Залетаєв вимещував усе над Піньою.

— Ну, ти? Чай скоро? Швидче там повертай ся! — гукав він на його, як на слугу.

Піня, звичайно, нїчого не одповідав йому, немов не помічав нї тону, нї самого Залетаєва. Зпочатку, правда, він дивувався, не ображав ся, а дивувався, як дивується чоловік, коли бачить, що хтось сам собі старається плюнути в лице. Піню вибрано було за старосту, Піня був представником усіх, Піня — це корідор, це і Залетаєв і Сердюков і дядя Дум-Дум і аграрники, всі. Плювати на Піню, це, значить, плювати на себе. Хто-ж так робить? Тільки божевільний, „несознательний“ чоловік. Ну, що-ж говорити з божевільним? І Піня одмовчувався. Але не так як раніше, не з покірливо-ласкавою посмішкою, а серіозно, неуважно, удаючи, що зайнятий чим небудь.

Залетаєва-ж це ще більш розпаляло, щоб принизити Піню він частіше, ніж вперед, підходив до його й жартував:

— „Тук, тук, тук“! „Хто там“? — „Мі“ — „Хто мі“? — „Заді“ — „Скільки вас“? — „Раз“.

Але в голосі його вже не було теплого добродушія, а сухий, злий сміх, чулось чекання зачіпки, щоб дати волю своїм почуванням.

Піня в такі хвилини непомітно й заклопотано вибігав куди небудь з камери.

Пахло чимсь серіозним і тяжким.

* * *

І от раз увечері Залетаєв несподівано зібрав усіх, хто мав колись тікати і суворо, одривистим і ворожим тоном заявив:

— Я хочу кінчити справу з побігом.

— Як саме?

— Так. Ви перед виборами старости казали, що його найбільше треба для того, щоб дати лад коридорові, щоб упорядкувати зносини з волею. Це все єсть?

— Ну... єсть — нерішуче й сухо одповів Сердюков. Ми вже догадувались, до чого хилить Залетаєв.

— Добре. В такому разі ми, значить, можемо приступити до скінчення побігу. Зносини з волею єсть, староста у нас ідеальний, ніщо не стоїть на перепоні. Коли ми почали копати і як? Треба обмірковувати. Инакше, я сам робитиму.

Так, ми вже розуміли, що тут було найголовніше.

Дядя Дум-Дум засміяв ся, видув недокурок з цигарички й мягко взяв Залетаєва за лікоть.

— Ех, братіку, киньте ви бідного Піню, дайте й собі й йому спокій. Як то кажуть: „аби лихо та тихо“.

Залетаєв нетерпляче одшатнув руку.

— Та при чому тут Піня? От маєте собі. Діло йде про серйозну справу, а ви свого Піню тикаєте під ніс. Ну, що-ж?

Ясно, що Залетаєв рішив неодмінно дискредитувати бідного старосту.

Що Піня в цій справі здрефить, в цьому ніхто з нас не сумнівав ся. Досить було пригадати, як він трусив ся що ночі, коли ми копали. Він ще тоді сам не брав участі. Як же тепер буде? Доведеть ся йому, певно, іти з староства. Знов піде в коридорі катавасія, перевибори старости, сварки, дискусії, скандали, безладдя.

Ми спробували похитрити: треба, мовляв, ще трошки почекати, потім обережно змінити старосту, а тоді...

Але Залетаєв на дав навіть скінчить.

— Якого-ж ви чорта вибрали такого старосту, котрий не годить ся на найбільш важну справу ув'язнених? Тимошка? Анархісти? Брехня! Знать не знаю! Або зміняйте його зараз же або хай береть ся. Я ждять більше не можу, я хочу на волю, буде з мене.

— Що робити?

— Що-ж, треба покликати Піню — сказав, зітхаючи дядя Дум-Дум — запропонуеш йому. Як що вияснить ся, що не мож, хай одмовляєть ся від старостування. Що-ж порадиш?

Покликали Піню. Маленьке, чепурненьке личко його подивлялось на ніс з цікавістю й легкою турботою.

Руде, жорстке, як з іржавого дротику, волосся було старанно зачісано й пушило ся над вухами.

— От, товаришу.. — почав Сердюков — ми тут зібрались, щоб розпочать знов справу з побігом.

На слові „побіг“ очі Піні здригнулись, трошки поширились,

а ніс став блідий. Дядя Дум-Дум одвів од його погляд і став душити ногою недокурок. Тимошка пощипував борідку й гостро зиркав на Піню. Залетаєв посміхнувся.

— Ви, як староста, повинні взяти в цьому участь. Коли хочете, самі можете з нами тікати, не хочете, залишайтеся. Але без вашої допомоги обійтись неможливо. Треба зноситись з волею, слідкувати вночі за камерою, словом... необхідно. Ми обговорили і думаємо, що необхідно.

— Так, я теж думаю, що без старости вести справу не можна — з натиском і потайною насмішкою підтвердив Залетаєв, не зводячи очей з Піні.

Піня раптом стиснув плечима.

— Ну-да-а! — здивовано протягнув він. — А як же можна без старости таку серйозну справу робити? Який же там порядок буде, який. Я таки сам думав про це. Раз ми маємо уже такий підкоп, то нам же соромно, щоб з ним не скористувались. А що-ж! Ми, знаєте, як зробимо?

Піня таємно озирнувся, потім горяче, поспішно зашопотів, усе так же неспокійно бігаючи очима.

— Ми зробимо так. Це дуже добре, що ви захотіли. Я думав, що ви вже не хочете більше... Так ми зробимо так...

— Чекай! — грубо перебив його Залетаєв — як ми зробимо, це ми самі знаємо. Ти зможешся?

— Ну-да, я зможусь! А то як же!

— Ну, це й же, що тебе питають. А тепер давайте обміркуємо...

Тимошка од задоволення виняв порттабак з буйно стрибаючою трійкою на кришці й, весело підморгуєчи, підніс Піні цигарку.

— От це інше діло! — скрикнув він. — За це на, брат, папіроску! Бери, бери, нічого я другу зроблю.

Ми теж були й здивовані і зрадувані таким поведінням Піні і обсипали-б його „папіросками“ виключаючи, звичайно, Залетаєва. Не дивлячись на те, що на його думку, без участі старости ніяк не можна було розпочинати справи, він цілком ігноровав Піню. Коли той хотів устатувати слово, Залетаєв обривав його, не слухав, повторяв його-ж слова з таким виглядом, немов Піні тут зовсім не було і він не говорив цих слів. Піня потискував плечима, але, натурально, не міг мовчати в такій відповідальній справі. Він не перечив Залетаєву, не звертався до його, але те що думав, він висловлював. Він же в думках своїх мав повну ра-

цію: наприклад, його рада була — знести ся наперед з волею, дізнатись, чи там готові як слід, чи будуть гроші, паспорта, квартирі, а тоді вже приступати до діла тут. Залетаєв же зараз став проти цієї, ідіотської пропозиції, як він сказав.

Треба насамперед перевірити, чи не завалив ся підкоп, чи суть інструменти, чи можна далі копати, скільки треба на це часу, а тоді вже зноситись з волею.

Добре. Ми згодилися з цим.

— Нехай так! — посміхнув ся Піня. — І то таки розумна рада.

— А тебе не питають про це... Я пропоную цієї-ж ночі розібрать стіну й спуститись в яму. Дуже добре було-б, як би староста також спустив ся. Пропоную себе і старосту.

— А мене третього...—добродушно вставив дядя Дум-Дум. Цим він зразу притишив непокій, що перебіг по нас од пропозиції Залетаєва.

У Піні знов побілів ніс і очі закруглились, забігали, але він дуже охоче згодив ся. Залетаєв хмуро й злісно жмурих очі.

* * *

Ніяких завалів у підкопі не виявилось, все було як слід. Але от з копанням далі могла вийти неприємна історія. Багато було шансів за те, що ґрунт завалить ся над нами.

Залетаєв же категорично заявив, що він не береть ся там копати, риску багато, а потреби ніякої.

— Як так?!

— А так, що ми все одно не можемо далеко від доріжки вартового прокопатись. Вилазячи, ми однаково будемо замічені. Наші колишні пляни, — прокопатись у яроч — дурниця, дірці такої великої довжини не буде повітря. Копати-ж далі на якийсь сажінь нема ніякої рації.

У нас витягнулись обличчя.

— Чекайте, ми-ж можемо робити ширшу дірку!—сказав Сердюков.

— Ну, вибачайте, це буде через два роки! — сердито струсюючи землю з піджака, одповів Залетаєв. — Я більше чекать не можу. Я вношу таку пропозицію: тікати через цей підкоп, що є. Але так. Щоб усіх нас не перестріляли, один, передній, мусить кинутись сам на вартового, повалить його на землю і цим дати всім останнім збігти у яроч, де будуть стоять екіпажі. От мій плян. Звичайно один мусить пожертвувать собою для всіх. Кинем жеробок. А коли зможе вирватись і він, тим краще. Але рискує здорово. Ну, що ви на це?

Ми мовчали. Багато було правди в словах Залетаєва але погано те, що один все таки мусів загинути.

Риск, що й казати, річ хвилююча, ваблюча, але як смертний жеребок випаде?

— Ну, це дурниці!—флегматично сказав Голубов, як і звичайно. Залетаєв живо покосив ся на його.

— Як дурниці?

— Та так. З якої речі ризкувать хоч одним життям. Краще спробувать з другого боку, в инчому місці, перевірити ще раз тут. І взагалі, я тут бачу щось... непевне. Чого ради раптом тепер виявилось, що наші пляни не годились? Чого повітря не стане? Хто то сказав?

Аж дивно було, що цей сонний здоровенний дядя так розпалив ся й ожив. Дядя Дум-Дум лукаво посміхнув ся й, підморгнувши до Сердюкова, сказав:

— А голубчику нашому, видно, не хочеть ся помірять.

Тоді Голубов повернув ся до дяді всім важким тілом, серйозно подивив ся йому в лице і спокійно, рішуче промовив:

— Добре. Я згожуюсь.

Дядя Дум-Дум засміяв ся й почав вибачатись, але Голубов уперто і вже знов флегматично твердив:

— Не хочу. Стою за плян Залетаєва.

— Ну, коли так, то й я! — задиракувато крикнув дядя Дум-Дум.

Виходило якесь чортзнащо, якесь змагання в безрозсудности. А втім, дяді Дум-Думові й Залетаєву добре було змагатись, маючи за спиною довічну каторгу, себ-то, майже смерть. А мені, наприклад, або Тимошці треба було задуматись.

Але Тимошка-ж і покінчив мої вагання. Як не як, а в пляні Залетаєва те гарно, що тут, чорт забірай, зразу тобі воля. Риск є, але тільки для одного. В старому-ж пляні цей самий риск у меньшому, правда, розмірі був у всіх. Так нехай же один пострада за всіх. Він, Тимошка, готов хоч зараз.

— А будемо копатись далі, марудитись, так нас і накриють. Тоді вже годі мештати!

— Згода! — сказав я. Зоставались Сердюков і Піня. Залетаєв поглядав на останнього смакуючим поглядом. Піня стояв блідий, затихий і чудно водив по нас широкими очима. Йому, мабуть, не вірилось, що це серйозно.

— Ну, Піня, а ти ж як, чого замовк, га, — піднято спитав Тимошка. — Рішай ся. Ти, брат, — староста. Не можна.

— Я слухаю, що ви говорите. Скажіть ви, скажіть, тоді я скажу... — тихо сказав Піня.

Сердюков нахмутив лоба і дивив ся кудись під ноги, маючи який вираз, немов вираховував якусь задачу.

— Добре, я згоден, — підняв він голову і подивився на всіх зміненими очима. І при цьому посміхнувся не притаманною йому якоюсь запобігаюче-виноватою посмішкою.

Зоставався один Піня. Він чогось дуже передихнув і хрипуватим голосом промовив:

— Ну, і я згоден. Нехай буде так.

— Браво, Піня! — сильно ударив його по плечі Тимошка — Оттак справжні революціонери повинні говорити. Ну, братця, так коли ж ми жеребок кидаємо?

Залетаєв після відповіді Піні подивився на його довгим поглядом і хутко повернувся до Тимошки.

— Жеребок в самий останній момент! — сказав він.

— Розуміється, — засміявся дядя Дум-Дум. — Не дуже приємно з смертним присудом в кишені. А то все таки надія: може не я. Правда, Піня.

Тоді Піня прокашлявся і все ж таки хрипко сказав:

— А я просив би, щоб тепер, як це можна.

Залетаєв у мить злорадісно й жорстоко витягнув до його лице.

— Ну, ні, голубе, ми вашого брата розуміємо. А потім одмовитись, заслабнути й тому подібне? Ні, вибачайте! Почекай уже до самого побігу. Побачимо, як ви свою одважність покажете.. Я, панове, проти жеребка тепер!

Дійсно, це було незручно, ми мусіли згодитись з ним. Тоді Піня, блідо посміхаючись, сказав Залетаєву:

— Я тільки для того, що в когось є мама або сестра чи хтось другий, так щоб встигли приїхати побачити ся. Може це дуже трудно їм.

— Ну, це ніжності! Можна й без мами обійтись. Мама, тато, бабуся ще.

— Годі про це. Кінець! — понуро перебив його Голубов.

Ми розійшлися по своїх койках.

* * *

І от почалось готування до побігу. Підкоп ще протягнули трохи, так що лишилось всього стільки, щоб не провалилось під вартовим, кроки якого иноді ми чули. На це треба було покласти ночей сім, бо копали майже голими руками, щоб не робити шуму. За час копання вийшла знов сутичка Піні з Залетаєвим. Залетаєву конче хотілось, щоб Піня також копав, а Піня не хотів. Це не його була функція, його обов'язок дивитись, щоб усе йшло як слід, а не копати. Чи вартовий пильнує біля дверей, чи немає гомону в коридорі, чи не треба кому з копаючих випити подати, це Пініне діло, а копати — ні.

— Ну, чекай же ти! — один раз пригрозив ся Залетаєв. Що він думав, ніхто не знав, а найменше Піня. Але це на його не зробило ніякого вражіння. Це ж Залетаєв, хіба можна серіозно ставитись до його. Крім того Піня був, очевидно, зайнятий іншими переживаннями. Тепер він зробив ся далеко поважніший, ніж раніше. Він так само бігав по камерах, ділив передачі, розносив сніданок і вечерю, але в поведженню його стало менше нервової хапливості. Іноді він навіть дещо забував, плував і не міг пригадати. Часто задумував ся і здрагував усім тілом, як звертали ся до його. Часом у ночі, прокинувшись, я дивив ся на Піню і бачив, що він не спав і лежав лицем до гори з застиглими широко розплющеними очима. Зачісуватись перед дзеркальцем перестав і навіть у другий коридор бігав з розкудоченою головою. Щоки зблідли й зхудли.

Правда, всі ми, тікаючі, були в особливому настрою, але у нас це так не кидалось в очі, як у Піні. І на Піню почали поглядати з посмішкою. Знов почув ся сміх, жарти з його. Правда, жартувала тільки наша камера та й то не голосно, бо побіг в жартах грав неодмінну роль, але для Залетаєва і цього було досить. Він і сам ще більш зачучверів, але робив усе можливе, щоб яко мога довше відтягнути день жеребка. Чого йому хотілось, ми не знали, — все вже було наготовлено, на волі і тут, лишилось тільки призначити день. Але ледве заходила розмова про день, Залетаєв щось вигадував знов і мусіли одкладати.

Чи не чекав він, що Піня не витримає мук чекання й одмовить ся? Ну, то він дуже помиляв ся. Я балакав якось з Піньою.

— А що, страшно трохи, Піню?

Піня потиснув плечима і сказав:

— А що буде чоловік робить?

— Ну, як дуже страшно, то ніхто не силує, одмовитись можна. Я, принаймні, не знаю...

Мені хотілось подивитись, яке це зробить вражіння на Піню. Він зітхнув.

— Ну, да, вам таки можна одмовитись.

— А вам?

Піня вибачливо посміхнув ся.

— А ви мені скажіть, кода паракход потопав і всі рятують ся, то капітан біжить поперед чи позад усіх? Ну? Чи страшно, чи ні, а стій. А як євреї колись у пустелі блукали, то вожді їхні позаду йшли? Вони тікали? Га?

Як що Залетаєв рахував на Пінін страх, то він рахунки міг покинути, бо у Піні було щось іще, крім страху.

* * *

Але, нарешті, настав таки той день, як уже ніщо не перешкожало.

Ввечері тягнули жеребок і він випав Сердюкову.

Ні Сердюков ні ми з цього приводу нічого особливого не виявили. Сердюкову так Сердюкову, комусь мусіло випасти. Що було у Сердюкова та й у нас в середині, це інча річ, але зверху всі ми були серйозні, діловиті і хіба що занадто хаптиві. Та Тимошка ще, як людина безпосередня, не видержував тону, то співав цілий день то прощався з товаришами по камері, то задумувався так, що не чув як його шарпали.

Вночі о першій годині по знаку Піні ми тихо підвелися й по одному стали залазити під нари, поклавши замість себе зарані наготовлене опудало. Піня заліз останнім.

Між інчим, пам'ятаю, що ще там під нарами, при невеличкому світлі лампи я звернув увагу на його очі. В них був такий вираз, якого я не бачив і в царевича-Піні: напружено-хиже, мало не жорстоке, гостре, все помічаюче й ніби нічого не бачуче. Але приглядатись не було коли.

Наш підкоп виходив з під фундаменту. Фундамент же був виведений так, що біля його попід всім будинком тюрми ішов досить широкий рівчак, немов іще один коридор. В цьому коридорі перед діркою підкопу ми всі зупинились. У дяді Дум-Дума в руках був електричний лихтарик, який кидав сліпучий сніг молодшого світла на вохкі чорні стіни рівчака. Чи від цього світла чи чого іншого, у всіх обличчя здавались дуже блідими, а очі надзвичайно блискучими.

Балакали пошепки. У Сердюкова в руках був револьвер, один на всіх. Але стріляти з його Сердюкову можна було тільки тоді, коли він повалить вартового на землю, приставивши револьвера до самого тіла. Тоді і згук буде приглушений і шансів більше за те, що не промахнеться.

— Ідїть! — прошепотїв Піня.

Сердюков якось поривчасто й мовчки потиснув нам руки і, ніби впавши додолу, поліз у дірку підкопу. У мене ще довго після того, як зникли в дірі його ноги, стояло перед очима його гарне, розумне лице, скривлене якоюсь непотрібною гримасою помішки. Плєн був такий. Сердюков проріє вихід на поверхню, вернеться, тоді ми всі полізем за ним. Вистромивши голову з підкопу він піджидає вартового. Коли той рівняється з ним, вискакує, кидається на його, а ми всі біжимо у ярк. Там слухаєм, як не

буде вистрілу револьвера або не прибіжить він сам, тікаємо без його.

Тихо було як в домовині, ні одного звуку, ні свисту вартових, ні шороху вітра, нічого, що, звичайно, чути найглухіщої ночі в камері. Тільки наше дихання та свист у носі Залетаєва. (Залетаєв чисто виголився, підстригся, вимився, зачісався, але все таки робив вражіння кошлатого.) Дядя Дум-Дум курих цигарку за цигаркою, так що Тимошка мусів йому порадиш покинуць, бо з дірки підкопу повалить такий дим, як з фабричного димаря. Але дядя підморгнув і закурих нову цигарку об недокурк старої.

Піня стояв коло мене, і я бачив, як він напружено витягував шию і сторожко водив нею, немов гадюка, що чує небезпеку. Залетаєв щось зашопотів Голубову.

— Ша там!—Строго крикнув Піня.

Залетаєв різко повернувся в бік Піні, але Голубов потягнув його за руку і він нічого не сказав.

Піня ж навіть не помітив руху Залетаєва і слухав. Потім тихенько поліз на гору, щоб спитать як там в камері.

В цей час як раз виліз з дірки Сердюков. Він мав дикий, трохи не божевільний вигляд. Весь у землі, з розчучвереним волоссям, з бігаючими, напруженими очима, задиханий.

— Що? Що таке?! Що?!

Сердюков сперся об стіну.

— Пропало, товариші! — переривчастим судорожним шопотом заговорив він. — Не можна. Нас, здається, накрили. Там салдати.

Ми похололи.

— Ви бачили? — спитав дядя Дум, наводячи на Сердюкова лихтар.

Сердюков прижмурихся.

— Я не бачив... Так, я бачив. Там рух... Вартовий стоїть біля будки і не рушить ся... Я не знаю... По моєму, неможливо... Я бачив три чи чотири фігури, які рушались біля стіни... Нас видав хто небудь... Що робить тепер, що робить?

— Та ви бачили салдат?! — раптом люто визвірихся Голубов. — Говоріть ви, чорт би вас узяв!

Сердюков неспокійно закліпав од світла й розсердився:

— Говорю ж вам, що бачив... Ради бога, одведіть свій лихтар, він мені ріже очі!..

Дядя Дум-Дум напямив світло на стелю, але воно все ж таки зачіпало лице Сердюкова з вимазаним у чорне носом і щокую, з чудними, розтеряними, дикими, підозрілими очима.

— Та ви, мабуть, помилились, товаришу—протиснув ся наперед Тимошка. —Підіть ще раз. Та швидче... Що ж це таке? Дірка там... Вартовий зразу побачить... Ах ти ж Господи, хіба можна так. Ідіть!

— Та не можна... Я не підю... Я не можу... Ми всі погибнемо... Це абсурд!.. Я вам кажу, там салдати. Це безумство іти... Нам треба подумать...—гаряче зашопотів Сердюков.

— Та що думать! — зашипів Залетаєв.—Ви просто злякались, чорт вас забери, от і все! Ви — боягуз паршивий, дрянй! Ідіть, ви витягнули жеребок, ідіть зараз же!

Сердюков притулив ся всею спиною до стіни й не рушив ся. По виразу його лица було видно, що він ні на крок не відступить з свого місця, хоч би його різали.

— Я не підю... Це безумство — бурмотів він і це викликало сліпу, звірячу лють проти його. Хотілось одідрать його від стіни і втокмачить головою в дірку, — лїзь!

В рівчаку підняв ся кошмарний, повний непотрібної ненависти, страху, безпорадности гомін. Один шипів, що треба кидать вдруге жеребок, другий тряс за барки Сердюкова, третій рознімав їх і лякливо озирав ся. Було таке чуття, ніби нас зараз же захоплять усіх.

І от в пей мент, памятаю, мене хтось сильно одпихнув до стіни і проліз наперед. Це був Піня.

— Що тут таке? Ша! Ви казились чи що!? — голосним шопотом крикнув він. — Залетаєв, я вам кажу, киньте, ша! Дайте я скажу. Ну?!

В голосі його було щось таке, що примусило всіх мимоволі замовкнути. Чулось, що чоловік з таким голосом, має підставу так говорити, має щось сказати і скаже те, що нас вирятує. Навіть Залетаєв на мент замовк, не то здивований, не то обурений, не то чекаюче.

— Дайте сюди ваш левольвєрт! — коротко сказав Піня Сердюкову. В цей мент світло лихтаря упало на всю його невеличку постать. Він весь дрібно-дрібно дріжав, як дріжить будинок під яким скажено проноситься поїзд. Сіренькі очі були поширені і чоловічок у них гостро і чудесно чорнів.

Сердюков машинально, покїрно подав револьвер.

Піня взяв і повернув ся до нас.

— Щоб мені було тут тихо! Я підю замісто товариша Сердюкова. Ша! Я подивлюсь і прийду сказать. Потім полізете вже ви. Але ша, бо нас заберуть. Я вже йду.

І він поліз у дірку. Настало гнітюче мовчання, серед якого було чути тільки легке шарудіння землі в норі та наше дихання. Сердюков, як прибитий до ганебного стовпа стояв, зігнувшись і подивляючи розтерянними, напівбожевільними очима. Останні похмуро і непорушно стояли на своїх місцях. Навіть дядя не курив.

Хвилини через три з'явився Піня. Перед тим, як говорить, він видихнув кілька раз повітря з грудей, як людина, що задихається від чогось.

— Там ніяких салдатів нема... Там же тихо... Вартовий ходить... Ми можемо йти... Залетаєв вмиг ступив до Сердюкова й з грізною рішучістю проговорив:

— Сердюков ідіть.

Але Сердюков мовчав і так само моторошно дивився на нас.

— Залетаєв! -- мало не крикнув раптом Піня, — хто тут командор, ви чи я? Дайте спокій товаришу Сердюкову. Раз я кажу, що я іду, то я таки іду. Що ви хочете тут, що? Щоб наша справа погинула, так? Ви цього хочете? Раз я вам кажу мовчати, то мовчати мені тут! Хто тут староста?! Ша!.. Ставайте всі в рядки! Залетаєв на самий зад! Ну?

Залетаєв скажено шарпнув ся і мовчки став на самий перед.

— Залетаєв, я вам кажу, ідіть назад! Ви самий дужчий, вам нада назад. Ну?..

— Залетаєв, ідіть, ідіть ради Бога, дайте спокій — зашопотіли інші.

— Та з якої речі я назад?! — стріпнув ся він усім тілом. — Не хочу!

— А я таки хочу, щоб ви назад! — прошипів Піня з дивною, невиданою у його силою. — І ви мені підете! Коли вам староста говорить, що ви підете, то це таки так і буде. Ну?

І раптом Піня підняв револьвер і націлив ся в Залетаєва. Було темно й не видно лиця Піні, але по голосу, по витягненій руці чуло ся, що це зовсім не жарт, що ще хвилина і він вистрілить.

— Залетаєв! Ідіть же, чорт вас забері, ідіот подлий! — З одчаєм крикнув Голубов.

І Залетаєв мовчки, покійно, нахиливши голову протиснувся і став туди, куди наказав староста.

* * *

Хвилини через п'ять, коли я вирвавшись з дірки, вилазив за дядькою Дум Думом на поверхню землі в чотирьох кроках від се-

бе я побачив чорно-сіру масу, яка хрипіла, люто качалась по землі, з неї виривався пронизуватий крик. — Сюди-а! А-а! А-а!

І в промежутках скажений крик і гукання по чомусь м'якому.

За стіною в середині тюрми уже трівожно й тяжко нісся свист, чулись вистріли, крики, тупотіння ніг.

Я прожогом злетів у ярк.

Піні нічого було чекать. Навалившись як прийшлося в екіпаж, ми ударили по конях і що сили погнали по темному полю.

* * *

Пізніше нам переказали з тюрми, що староста Піня був убитий в ту ніч прикладами винтовок. Він з такою силою обхопив разом з рушницею ногу вартового, так міцно упався зубами в тіло, що трое дозорців не могли одірвати його. Прийшлося приглушити його, але, приглушуючи прикладами, не розраховували сили ударів і вбили.

=====

В. ТАРНОГРАДСЬКИЙ.

* * *

Чужий я для білого світа—
І серця не гріють мені
Ні мрії веселого літа
Ні ясного маю пісні.
Чужа для людей моя мука,
Для мене їх радість чужа
Пекучая дума—гадюка
Греже моє серце, як ржа.
О Боже! чи хутко загину,
Засну у останньому сні—
І в світі навіки покину
Думки і журливі пісні.

=====